

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

«Էմինեան Աղազրական Ժողովածուի» ներկայ՝ ութերորդ հատորը պարունակում է հայ բարբառագիտութիւնը—ուրուագիծ և դասաւորութիւն նոր հայերէն բարբառների, նրանց սահմանը և նկարագրութիւնը՝ համաժայն իրանց բռնած տարածութեան և իրանց զխաւոր լեզուաբանական յատկանիշների *)։ Բոլոր մինչև այսօր ծանօթ բազմաթիւ հայ բարբառները աչող կերպով բաժանել է զբքի հեղինակ՝ պ. հր. Աճառեանը, երեք մեծ խմբերի (ուսմ, կր և ել)։ Նկարագրուած բարբառների և զաւառալեզուների թիւը հասնում է 102-ի, իսկ՝ ինչ որ պ. Աճառեանի աշխատութիւնը առանձնապէս զնահատելի է դարձնում,—այդ՝ զբքի մէջ ամեն մի բարբառից առաջ բերած օրինակները կամ նմուշներն են։ Կարեւոր են նոյնպէս—մատենախօսութիւնը ամեն մի բարբառի մասին և լեզուաբանական քարտէսը, որ տեղաւորուած է զբքիս վերջում։

Լոյս ընծայելով այս կարեւոր աշխատութիւնը՝ մենք համոզուած ենք, որ նա մեծ ծառայութիւն կը մատուցանէ ոչ միայն մասնագէտ լեզուաբաններին, այլ և մեր աղգային զբոսորդներին՝ հայ բարբառագիտութեան ձեռնարկի տեղ ծառայելով, ուր որ այդ առարկային կարեւորութիւն է տրուում։

Երկու տարի առաջ լոյս տեսաւ Փարիզում Classification des dialectes arméniens par Adjarian. Մեր հրատարակութիւնը՝ նախ՝ բնագիւր է, որից թարգմանել է Ֆռանսերէն ինքը հեղինակը, երկրորդ՝ շատ տեղերում նա աւելի մանրամասն է մշակուած, և, վերջապէս՝ երրորդ՝ նա առաջ է բերում բոլոր բարբառներից նմուշներ, որոնք պակասում են Ֆռանսիական հրատարակութեան մէջ։

Այս վերջինիս լոյս տեսնելու առիթով հրատարակուեցին մասնագիտական թերթերում շատ նպաստաւոր քննադատա-

*) Այս աշխատութիւնը՝ աւելի համառօտ ձևով՝ նախապէս ներկայացուած էր Թիֆլիսի «Ղուկասեան Մրցանակաբաշխութեան» և մերժուած էր համաժայն քննութեան, որ կատարել էր պ. Լևոն Գեանջեցեանը։

կաններ. դրանցից մենք աւելորդ էր համարեցինք մէջ բերել այստեղ երկուսը՝ իրրեւ ժամանակակից եւրոպական նշանաւոր լեզուագէտների կարծիքներ՝ այն է պոօֆ. Մէլէի և պոօֆ. Կառտի: Փռանսիական հրատարակութեան մասին նրանց ասածը, ի հարկէ, վերաբերում է լիովին պ. Անառեանի նոյն աշխատութեան և հայ ընադրին, մասնաւանդ որ վերջինս երևան է գալիս այժմ աւելի կատարելագործուած ձևով:

„Ներկայ աշխատութեան նպատակն է նոր հայերէն բարբառների դասաւորութիւնը, սահմանը և նկարագրութիւնը՝ իրանց բռնած տարածութեան և իրանց զխաւոր լեզուաբանական առանձնատկութիւնների համաձայն: Նախ և առաջ՝ շատ յաջող կերպով բարբառները բաժանուած են երեք մեծ խմբերի. 1. Ում ծիւղ, 2. Կը ծիւղ, 3. Ել ծիւղ: Այս բաժանումը հիմնուած է սահմանական ներկայի կազմութեան վրա և յաջողապէս փոխանակում է մինչև այժմ գործածուած բաժանումը (Արևելեան և Արևմտեան հայերէն, այն է Ռուսահայերէն և Տաճկահայերէն): Հեղինակը, որ հայ բարբառների վրա իր բազմաթիւ մենագրութիւններով գիտական աշխարհի մէջ պատուաւոր անուն շահած է արդէն, իր այս նոր գործի մէջ՝ առաջին անգամ լինելով՝ տալիս է ծիւղտ գծերով բոլոր նոր բարբառների պարզ ու ամփոփ պատկերը. թէև ուրուագծային, սակայն ծայնաբանութեան ու ձևախօսութեան կողմից առանձին բարբառները բաւականաչափ բնորոշուած են, այնպէս, որ իւրաքանչիւրը բարբառների ամբողջութեան մէջ տալիս է իր համայնապատկերը. Մասնաւոր շնորհակալութեան արժանի են նաև բարբառագիտական մատենագիտութիւնը և զրքին կցուած լեզուաբանական քարտէզը: Գիրքը, հակառակ իր համեստ ծաւալին, կոչուած է կարծես հիմնադիր լինել նոր հայ բարբառների գիտութեան: Եւ երբ, ինչպէս յոյս ունինք, շուտով հայ բարբառագիտութեան ընդարձակ դաշտը կը փայլի իր կատարեալ ծաղկման մէջ, փոքր չի լինել բնաւ Աճառեանի՝ ձեռով համեստ, ունկնամից զուրկ, բայց ծանապարհ բաց անող այս աշխատութեան արժանիքը“ *):

* * *

„Պ. Աճառեանը իր ամբողջ կեանքը նուիրել է իր մայրենի լեզուի՝ հայերէնի գիտական ուսումնասիրութեան. ամեն տեղ ուր առիթ է ունեցել բնակելու, նա օգուտ է քաղել բոլոր առիթներից հաւաքելու համար բարբառային երևոյթները. այսպիսով նա կարողացել է արդէն հրատարակել զանազան բարբառների մասին բազմաթիւ ուսումնասիրութիւններ, որոնք վկայում են իր դիտողական ծիրքը և լեզուաբանական հմտութիւնը: Նա ունի

*) I. Karst. Anz. 1—3 IF, XXVI, pp. 12—13,

նոյնպէս շատ անտիպ ուսումնասիրութիւններ, որոնք պիտի հրատարակուին եւթ հայթաթութիւն միջոցներ: Այս աշխատութիւնը, որը ֆուանսերէն լեզուով ներկայացնում է գիտական աշխարհին, մէկ մասնաւոր բարբառի չի վերաբերում. դա հայ բարբառների բաժանման մասին մի փորձ է: Պր. Աձառեանը միակ անձն է աշխարհում, որ կարող էր գրել մի այսպիսի գիրք. նա անշուշտ միակն է, որ ծանօթ է նիւթի եզակեանապէս ցրուած մատենագիտութեան հետ. ապահովապէս նա միակն է, որ ունի անծնական դիտողութեանց այն պաշարը, որի հետքը ամեն թոպէ երևում է այս **Դասաւորութեան** մէջ և առանց որոնց նա չպիտի մտածէր գրել այս գիրքը:

Պէտք է սպասել թէ այստեղ առաջին անգամից կը գտնենք լեզուաբանական ձիշտ ու մանրամասն, մէկ խօսքով վերջնական աշխարհագրութիւն: Կան ամբողջ ընդարձակ գաւառներ, որոնց մասին պր. Աձառեանը չունի դեռ գրեթէ ոչ մի տեղեկութիւն. և իր գրքի արժանիքներից մէկը հէնց այն է, որ նշանակում է այն մի քանի կէտերը՝ ուր անհրաժեշտ է կատարել քննութիւններ: Դրեթէ ոչ մի տեղ, ուսումնասիրութիւնը չի գնում մինչև խորը. և գլխաւոր նկարագրութիւններից մի քանիսը վերաբերում են արտակենտրոն բարբառների:—Արդէն հայերէնը չէ գրաւում մէկ անընդմիջուած տարածութիւն. նոյնիսկ կենտրոնական մասում, որ ըստ պր. Աձառեանի ընդիկ հայ է, և որտեղ՝ գրքին կցուած քարտէզի համեմատ կարելի է կարծել թէ հայերէնը գլխաւոր լեզուն է, թուրքերէնը գրեթէ ամենուրեք տիրող լեզու է կամ գոնէ հայերէնի հաւասար կարևոր, մանաւանդ այժմ՝ Համիդեան վարչութեան կոտորածներից և մշտական ծնշումներից յետոյ: Տաճկաստանում չկայ ստոյգ վիճակագրութիւն. բայց Ռուսաստանում յայտնի է, որ թուրք և հայ ազգաբնակչութիւնները հաւասարակշռում են իրար՝ հին զուտ հայկական նահանգների մէջ ամեն տեղ: Այս կենտրոնական շրջանից դուրս, Հայերը ցրուած են բազմալեզու ժողովուրդների մէջ:—Ինչ որ այժմ կարելի էր անել, այդ է ստացուած արդիւնքները նշանակել, մատենագիտութիւնը տալ, իւրաքանչիւր գաւառական խմբերը բնորոշել և սրանով որոշ չափով սահմանազծել ապագայ քննութիւնները: Պր. Աձառեանի աշխատութիւնը կատարուած ուսումնասիրութեանց ամփոփումը չէ, այլ ամենից աւելի կատարելի քննութեանց ծրագիրը:

Առհասարակ նոր հայ բարբառները բաժանում են արևմտեան և արեւելեան. այս անյատուկ բառերի տեղ պր. Աձառեանը դնում է ում ձիւղ և կը ձիւղ աւելի յատկանշական և աւելի ձիւղ բառերը: Նա աւելացնում է նաև մի երրորդ՝ աւելի փոքր ձիւղ, որի գոյութիւնը ինքն է նկատել առաջին անգամ և որի ցուցումը միայն բաւական էր իր **Դասաւորութիւն**ը դարձնելու՝ իսկապէս բնորոշ մի գործ. այս է՝ ել ձիւղը, որ բաղկացած է երկու բարբառներից Ուրմիոյ լճի շրջանում և մի բարբառից, որ խօսում է Բաթումի հարաւ-արեւելքը:

Բոլոր նոր հայ բարբառները հին հայերէնի վերաբերութեամբ ներկայացնում են զուգահեռական նորմութիւններ: Բայց թոււմ է թէ պահած չեն

որոշ այնպիսի նշաններ, որոնք ցոյց տալին մեզ հին ընդգրկում աւանդուած զրաբարի ժամանակակից բարբառները: Ամեն տեղ էլ հին բայական դրութիւնը քայքայուած է և ամեն տեղ էլ վերապրում են միայն միևնոյն ձևերը: Ամեն տեղ էլ զոյականների յոգնակիի կազմութիւնը միևնոյն սկզբունքով է, որ տարբեր է դասական հայերէնից: Պ. Աձառեանը համառօտիւ ուրուագծել է այս նորմութիւնները իր Ներածութեան մէջ. պէտք է նկատել այստեղ մի քանի ծախորդ մոռացումներ, մասնաւորապէս կրաւորականի նոր կազմութիւնը (- ու ի լ): Անհնար էր, նոյնիսկ համառօտակի, զծել ձևափոխութեանց պատմութիւնը: Որովհետև պատմական ուսումնասիրութիւնը դեռ նոր է սկսուած. պր. Karst-ի գործը Կիլիկիոյ հայերէնի վրա՝ հիմնական աշխատութիւն է և դնում է հարցերի մեծագոյն մասը. բայց նա վերաբերում է միայն հայ աշխարհի մի փոքրիկ մասին: Միւս շրջանների մասին, որոնցից չկան միջնադարեան ընդգրքեր, կարեւոր է հաւաքել ինչ որ կարելի է գտնել ձեռագրերում. լուսանցքագրութիւններ, արտագրողների կողմից յաւելումներ և մանաւանդ արտագրողների սխալներ: Երբ կատարուի այս աշխատանքը, որ երկտասարդ հայագէտների գործն է, և երբ ունենանք բոլոր ներկայ զխաւոր բարբառների ըննութիւնը, այն ժամանակ կարելի է փորձել կազմելու հայ լեզուի պատմութիւնը: Այս պատմութեան երևան հանած խնդիրները առաջնակարգ նշանակութիւն ունին ընդհանուր լեզուաբանութեան համար:

Պր. Աձառեան այն մեծ արժանիքն ունի, որ ամեն կերպ աշխատում է այս ահագին գործի համար: Իր գիտական արժանիքը երևում է իր հրատարակութեանց մէջ: Ես որ գիտեմ թէ ինչպիսի՞ կամք, պէտք է ասեմ ինչպիսի՞ հերոսութիւն ունեցաւ նա իր գիտական կրթութիւնը ձեռք բերելու համար, և թէ ինչպիսի՞ նիւթական ու բարոյական պայմանների մէջ առաջ տարաւ երկար տարիներ երբէք չյոգնող յարատեւութեամբ իր քննութիւնները, որոնք քիչ քաջալերուեցին, պարտք եմ համարում ասել այստեղ թէ ինչպիսի՞ հիացմունք ունիմ ես, ո՞չ միայն իր գիտութեան, իր աշխատանքի հազուադիւս կարողութեան, այլ և իր նկարագրի վրա՝ *):

Գր. Խ.

20 Սեպտ. 1911 թ.

Մոսկուա,

Հաղարեան Ճեմարան արևելեան լեզուաց.

*) A. Meillet. Journal Asiatique, Paris 1909, mai-juin, pp. 558—560.